Universiteit
Leiden
The Netherlands

Religio illicita? Roman legal interactions with early Christianity in context

Janssen, K.P.S.

Citation
Janssen, K. P. S. (2020, September 23). *Religio illicita? Roman legal interactions with early Christianity in context*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/136852

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/136852

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/136852 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Janssen, K.P.S.
Title: Religio illicita? Roman legal interactions with early Christianity in context
Issue date: 2020-09-23

Summary (in Dutch)

De behandeling van vroege Christenen in het Romeinse Rijk is een bron van schijnbaar oneindige culturele en historische fascinatie. De vele overgeleverde verhalen over vervolging en martelaarschap hebben bijgedragen aan het idee dat de juridische positie van het Christendom door de Romeinse autoriteiten ongebruikelijk, of mogelijk zelfs uniek was in de Romeinse wereld, die normaliter als opvallend religieus tolerant wordt beschouwd. Dit beeld wordt nog versterkt door het feit dat het overgrote deel van de vele studies naar de juridische positie van vroege Christenen die groep als een op zichzelf staand fenomeen behandelen, zonder daarbij systematisch in te gaan op de mogelijke parallellen en verschillen met de behandeling van andere religieuze groeperingen in dezelfde periode. Bredere studies naar religie in het Romeinse Rijk, daarentegen, besteden overwegend weinig aandacht aan de juridische aspecten van het religieuze landschap. In deze dissertatie analyseer ik door middel van een systematische, comparatieve studie hoe vroege Christenen waren ingebed in de bestuurlijke en juridische systemen van het Romeinse keizerrijk, en hoe ze met die systemen interageerden. Hierbij onderzoek ik niet alleen de mate waarin de juridische positie van Christenen in de Romeinse wereld vergelijkbaar was met die van andere religieuze groepen, maar ook aan de bredere historische context van individuele interacties: door niet alleen de inhoud van de relevante maatregelen, maar ook hun oorsprong en uitvoering te bestuderen, krijgen we niet alleen een meer genuanceerd beeld van de behandeling van religieuze groeperingen door de Romeinse autoriteiten, maar ook van hun onderliggende principes en positie binnen het breder kader van Romeins recht en bestuur. Dit onderzoek is onderverdeeld in vier stappen.

In **hoofdstuk 1** analyseer ik het bredere kader waarin interacties tussen religieuze groeperingen en de Romeinse autoriteiten zich afspeelden in meer detail. Hoewel Romeinse juristen erkenden dat er diverse instanties waren die wetten konden maken, werd het in de keizertijd al snel duidelijk dat de keizer hiervan de belangrijkste was. De keizer kon zijn rijk echter niet alleen besturen: hij was in sterke mate afhankelijk van de gouverneurs die namens hem de verschillende provinciën bestuurden én van de bevolking van die provinciën, in het bijzonder de lokale elites. Deze groepen brachten de keizer op de hoogte van zaken die zijn aandacht behoefden en waren bovendien essentieel voor de uitvoering van zijn uiteindelijke besluiten. Met name gouverneurs hadden een belangrijke machtspositie, hetgeen ook duidelijk wordt door hun rol in de zogenaamde *cognitio extra ordinem* – een juridische procedure waarin de gouverneur aanzienlijke vrijheid had om te bepalen of hij een bepaalde aanklacht wenste te accepteren en welke maatregelen getroffen moesten worden. Zijn vrijheid was echter niet onbeperkt: de wensen van de keizer bleven van essentieel belang voor een gouverneur die zijn positie wilde behouden. Daarnaast was de welwillendheid van de lokale bevolking noodzakelijk voor het uitvoeren van de gewenste maatregelen, aangezien het bestuurlijk apparaat van de gouverneur relatief beperkt was, en een officiële klacht over zijn functioneren desastreuse gevolgen voor hem kon hebben.

De petities en klachten van de inwoners van de provinciën, tenslotte, vormden de basis voor veel van de bekende maatregelen van de Romeinse autoriteiten, maar de inwoners van het keizerrijk waren op hun beurt eveneens afhankelijk van de uiteindelijke besluiten van keizer en gouverneur.

Romeins bestuur combineerde dus *bottom-up* en *top-down* benaderingen en geen van de relevante bestuurslagen kon simpelweg zijn wil aan de andere opleggen. Er was sprake van een sterke wederzijdse afhankelijkheidsrelatie, die maakt dat we Romeins provinciaal bestuur het best kunnen zien als een continu proces van onderhandeling – en heronderhandeling. Mede hierdoor werd het Romeins bestuur gekenmerkt door een hoge mate van diversiteit en geïnstitutionaliseerde flexibiliteit. Hoewel er af en toe grootschalige, gecentraliseerde maatregelen werden uitgevaardigd, waren private verzoek- en bezwaarschriften eveneens een essentieel onderdeel van het systeem, zoals duidelijk wordt door het frequente voorkomen van keizerlijke *rescripta*. Er kan dus gesteld worden dat de Romeinse autoriteiten eerder reactief dan proactief opereerden, en dat veel van hun maatregelen van oorsprong een *ad hoc* en lokaal karakter hadden. Eerder genomen maatregelen werden bovendien met enige regelmaat herhaald, overwegend op verzoek van private individuen en lokale gemeenschappen die dergelijke maatregelen in stand wilden houden naar een wisseling in leiderschap, of eerdere zaken als een relevant precedent zagen. Hoewel zulke verzoeken niet altijd geaccepteerd werden, hadden precedenten en de 'vooroudelijke gebruiken' van een gemeenschap een bijzondere status in de Mediterrane wereld, wat ervoor zorgde dat gemeenschappen het juridische landschap in zekere mate in hun eigen voordeel kunnen beïnvloeden. Naast de interacties tussen verschillende bestuurslagen bestond er dus een wisselwerking tussen traditie en de actuele realiteit: juridische maatregelen vonden vaak hun oorsprong in specifieke actuele omstandigheden, maar hun vorm kon mede bepaald worden door traditie en precedent – hetgeen ervoor zorgde dat Romeins bestuur een overweldigend flexibel en lokaal karakter had.

Hoofdstuk 2 richt zich op de juridische positie van waarzeggers, de eerste religieuze groepering die een zinvol vergelijkingspunt vormt voor de behandeling van Christenen in het Romeinse Rijk. Hoewel waarzeggerij alomtegenwoordig was in de antieke wereld, en bovendien aanzienlijke populariteit genoot, bestaat er een aanzienlijk corpus aan maatregelen die aspecten van de praktijk moesten reguleren dat verhoudingsgewijs weinig aandacht heeft gekregen. Door de overgeleverde juridische interacties waarin waarzeggerij een rol speelt te analyseren, blijkt dat de relevante maatregelen buitengewoon divers van aard zijn: er zijn voorbeelden van rechtszaken tegen individuele waarzeggers en hun cliënten, maar ook van uitzettingen van grotere groepen waarzeggers en van restricties op relevante geschriften. Hoewel vaak wordt beweerd dat het overgrote deel van dergelijke interacties gebaseerd was op een edict van keizer Augustus uit 11 na Christus, kan deze stelling niet overtuigend bewezen worden.

Er is bovendien weinig bewijs dat astrologie in het bijzonder het doelwit werd – de specifieke soort waarzeggerij lijkt niet relevant geweest te zijn voor het karakter van de maatregelen. In plaats daarvan lijken we te maken te hebben met een serie *ad hoc*

maatregelen, waarbij het vermeende subversieve karakter van de relevante waarzeggende handelingen de gemeenschappelijke factor was. Dit is in het bijzonder zichtbaar bij processen tegen individuen die beschuldigd werden van het raadplegen van waarzeggers over het welzijn van de keizers of zijn familie, hetgeen in combinatie met andere beschuldigingen kon leiden tot een aanklacht wegens *maiestas*. Ook het karakter van de herhaaldelijke uitzettingen van waarzeggers uit de stad Rome lijken te suggereren dat waarzeggerij gezien werd als een mogelijke bron van maatschappelijke onrust: dergelijke maatregelen werden voornamelijk genomen in periodes van politieke instabiliteit, waarin het verspreiden van verborgen kennis makkelijk de machtspositie van de autoriteiten kon ondermijnen. Het feit dat waarzeggers aan hun straf konden ontsnappen door hun praktijk op te geven wijst er echter op dat bestraffing voor eerder gedrag niet in alle gevallen als noodzakelijk werd gezien, en dat waarzeggerij met een zekere flexibiliteit behandeld kon worden als de situatie het toestond. Maatregelen tegen waarzeggers en hun klanten waren dan ook overweldigend lokaal en *ad hoc* van aard en waren sterk ingebed in hun individuele omstandigheden: het merendeel van de bekende processen tegen individuen vond plaats in de hoofdstad van het Romeinse Rijk en vond zijn oorsprong in de aanklachten van privépersonen. De bekende uitzettingen beperkten zich eveneens tot Rome en Italië, en dergelijke maatregelen lijken bovendien niet systematisch te zijn gehandhaafd. Als we al horen van een maatregel uit de provincie, is die sterk aangepast op lokale omstandigheden.

Pas in de derde eeuw na Christus vinden we bewijs voor een systematische juridische benadering van waarzeggerij, waarbij eerdere gevallen als mogelijk precedent werden meegewogen. Juridische interacties tussen waarzeggers en hun klanten en de Romeinse autoriteiten waren dus niet gebaseerd op één rijksbrede maatregel, maar vormden in plaats daarvan de basis voor een systematische analyse door Romeinse juristen, die probeerden coherentie aan te brengen in de diverse collectie eerdere maatregelen. De sterke verwevenheid van waarzeggerij en subversief gedrag die in eerdere maatregelen een duidelijke rol speelt lijkt hierbij enige discussie veroorzaakt te hebben over de juridische basis van maatregelen tegen waarzeggers: was het de kennis van waarzeggerij die bestraft werd, of slechts het uitoefenen ervan? Dergelijke vragen geven aan dat de flexibiliteit en diversiteit van maatregelen tegen waarzeggers ook in de derde eeuw nog erkend werd, en dat ook herhaaldelijke maatregelen tegen een bepaalde groep niet automatisch betekenden dat de groep daarmee, bewust of onbewust, ook volledig illegaal werd.

In **hoofdstuk 3** staan de juridische interacties tussen de Romeinse autoriteiten en de Joodse gemeenschappen van het Romeinse Rijk centraal, die door het strikt monotheïstische karakter van hun geloofsovertuigingen een waardevol vergelijkingspunt vormen voor het vroege Christendom. De positie van Joodse gemeenschappen in het Romeinse Rijk was complex, en hun juridische interacties met de Romeinse autoriteiten waren eveneens buitengewoon divers. Een aanzienlijk deel van de bij ons bekende maatregelen gaven Joodse gemeenschappen het recht om de gewoontes van hun voorouders te blijven uitoefenen. Soms blijven dergelijke verwijzingen redelijk abstract, maar in andere gevallen vinden we directe verwijzingen naar specifieke gebruiken, zoals het sturen van geld naar Jeruzalem,

het handhaven van de Sabbat – en vrijwaring van militaire dienst die dat moest faciliteren – en het gebruik van synagogen voor religieuze bijeenkomsten. Vanaf de tweede eeuw na Christus lijkt de legaliteit van besnijdenis meer centraal komen te staan.

De Romeinse autoriteiten lijken overwegend bereid te zijn geweest om Joodse gemeenschappen en hun gebruiken te beschermen, zelfs tijdens de nasleep van de Joodse Opstand. Dergelijke steun kon aanzienlijk effect hebben, al is er weinig bewijs dat Romeinse magistraten ook bereid waren om concrete acties te ondernemen of diegenen die Joodse gemeenschappen hinderde in het handhaven van hun tradities te straffen. Er zijn echter ook voorbeelden overgeleverd van maatregelen die minder gunstig waren voor Joodse gemeenschappen, waaronder een aantal gevallen waarbij de Joodse gemeenschap van Rome uit de stad verdreven werd, en gezien het selectieve karakter van onze bronnen blijft het mogelijk dat dit er in de praktijk meer waren. In de praktijk was de officiële houding van de Romeinse autoriteiten ten opzichte van de Joodse gemeenschappen van het rijk zowel voor als na de Joodse Opstand dus noch eenduidig positief, noch simpelweg negatief.

Met uitzondering van de Joodse Belasting is er bovendien geen eenduidig bewijs voor maatregelen die gericht waren op alle Joodse inwoners van het Romeinse Rijk. Het initiatief voor Romeinse interacties met het Jodendom werd in de overgrote meerderheid van de gevallen genomen door Joodse of niet-Joodse gemeenschappen in specifieke steden of regio's, meestal als gevolg van een lokaal conflict. Zulke conflicten gingen vaak over het handhaven van Joodse gebruiken, soms gecombineerd met socio-politieke factoren, en met name de vraag wie er in politiek en religieus opzicht in een bepaalde stad 'thuishoorde'. In sommige van deze gevallen werden er zelfs pogingen ondernomen om in een juridische of semi-juridische context te bepalen wie Joods was een wie niet, bijvoorbeeld door te controleren op besnijdenis, of door te eisen dat men varkensvlees at of deelnam aan traditioneel Griekse offers. Niet alle interacties met de Romeinse autoriteiten vonden echter hun oorsprong in conflict: in sommige gevallen merkten Joodse gemeenschappen dat ze door hun religieuze gebruiken geen toegang hadden tot bepaalde bestaande procedures en vroegen ze de autoriteiten om een aanpassing van de regelgeving in kwestie. Dergelijke formele stappen konden echter ook ondernomen worden door de niet-Joodse inwoners van het Romeinse Rijk, en er bestaan diverse gevallen waarbij de Romeinse autoriteiten te maken kregen met een discussie tussen strijdende individuen of delegaties. Zulke verzoeken om Romeinse interventie kwamen normaal gesproken in eerste instantie terecht bij de lokale Romeinse autoriteiten, die eventueel de centrale instanties om goedkeuring of advies konden vragen.

Het karakter van de bij ons bekende interacties tussen Joodse gemeenschappen en de Romeinse autoriteiten werd dus bepaald door onderhandeling, waarin een aantal factoren van centraal belang was. Het vermogen om gebruik te maken van bestaande instituties en bestuursstructuren, bijvoorbeeld met hulp van de koningen van Judea of formele delegaties, kon helpen om een gunstige uitkomst te bewerkstelligen, net als de beschikbaarheid van precedenten, waaronder eerdere Romeinse besluiten en de zogenaamde πάτριοι νόμοι. Zulke precedenten werden niet uitsluitend aangehaald in de regio waarvoor ze

oorspronkelijk bedoeld waren, maar ook door andere gemeenschappen – iets dat verder ondersteund wordt door het feit dat de Joodse historicus Flavius Josephus een aanzienlijke collectie gunstige maatregelen opnam in zijn werk. Het handhaven van de openbare orde en de stabiliteit van het Romeinse bestuur was eveneens een prominente factor, waarbij de vraag wie er in een bepaalde gemeenschap 'thuishoorde' van groot belang bleef. De oorsprong, inhoud en uitvoering van de bekende Romeinse maatregelen over Joodse gemeenschappen waren dus diep verankerd in plaats en tijd, en waren het gevolg van frequente onderhandeling en heronderhandeling.

In **hoofdstuk 4** bespreek ik de juridische interacties tussen de Romeinse autoriteiten en vroege Christenen. Ook hier geldt dat de bekende interacties en maatregelen sterk lokaal van aard waren: hoewel Christenen in sommige steden te maken kregen met aanzienlijke conflicten met hun niet-Christelijke buren, blijft het heel goed mogelijk dat Christenen in andere plaatsen niet met soortgelijke omstandigheden te maken kregen. De inwoners van de relevante regio's speelden een centrale rol in dergelijke processen, niet alleen door het initiatief te nemen voor aanklachten tegen Christenen, maar ook door een klimaat te creëren waarin dergelijke aanklachten geaccepteerd konden worden. De rol van de keizer, daarentegen, was aanzienlijk beperkter, en zijn interventie lijkt altijd het resultaat te zijn geweest van vragen of bezwaarschriften uit specifieke regio's. Het feit dat Ulpianus' collectie over het Christendom volgens Lactantius (*Divinae Institutiones* 5.11.19) uit rescripten bestond is in dit opzicht bijzonder veelzeggend. De overgeleverde keizerlijke maatregelen leggen bovendien een bijzondere nadruk op het handhaven van de openbare orde en het belang van de correcte juridische procedures, terwijl het oordeel over de specifieke rechtszaak in kwestie meestal wordt neergelegd bij de lokale Romeinse bestuurder die om keizerlijk advies had gevraagd. Ook Romeinse gouverneurs raakten meestal door verzoeken van de lokale bevolking betrokken bij interacties met Christenen, en waren in dit opzicht zelden proactief. Het blijft dus waarschijnlijk dat processen tegen Christenen inderdaad plaatsvonden in de context van de *cognitio extra ordinem*-procedure, zoals eerder is voorgesteld, en in dit opzicht vielen dergelijke processen dus binnen de bestaande juridische procedures in de provinciën.

Het specifieke karakter van processen tegen Christenen werd dan ook sterk gevormd door lokale omstandigheden, en door onderhandeling en heronderhandeling tussen de verschillende bestuurslagen. Hierbij moet opgemerkt worden dat magistraten van lokale gemeenschappen grote invloed konden uitoefenen op de gang van zaken: zij konden druk uitoefenen op de gouverneur, en konden aanklachten tegen Christenen met hun steun kracht bijzetten. Romeinse gouverneurs moesten dus een afweging maken tussen de argumenten en wensen van de lokale bevolking, hun eigen zorgen omtrent de openbare orde én de visie van de keizer. Er zijn geen concrete aanwijzingen dat gouverneurs eerdere zaken tegen Christenen gebruikten als direct precedent. In plaats daarvan zien we dat ze zich herhaaldelijk genoodzaakt zagen om de huidige keizer om advies te vragen, en de overgeleverde bronnen lijken te suggereren dat de keizers hun antwoorden tot op zekere

hoogte aanpasten op de specifieke situatie die hen werd voorgelegd – ook al bleven ze voornamelijk gericht op het handhaven van de correcte procedures.

Een aantal factoren lijkt regelmatig een rol gespeeld te hebben bij de besluitvorming. Zo valt het op dat een aanzienlijk aantal van de bekende processen tegen Christenen niet gericht waren op de hele Christelijke gemeenschap van een bepaalde regio, maar op specifieke individuen, hetgeen erop wijst meer persoonlijke factoren, zoals zichtbaarheid, status en vermeend subversief gedrag een rol konden spelen. De lokale bevolking lijkt, net als Romeinse bestuurders, zelden verwezen te hebben naar precedenten. In plaats daarvan vinden we regelmatig verwijzingen naar het idee dat Christenen niet in een bepaalde regio 'thuishoorden', vaak in combinatie met verwijzingen naar politiek, religieus en sociaal subversief gedrag – en beschuldigingen van misdaden. Dergelijke beschuldigingen werden des te krachtiger wanneer de samenleving onder druk stond, bijvoorbeeld door natuurrampen, en hoewel ze niet altijd geloofd werden, droegen ze wel bij aan het idee dat Christenen een gevaar vormden voor de openbare orde en voor de stabiliteit van de regio – hetgeen suggereert dat het traditionele onderscheid tussen *nomen ipsum* en *flagitia cohaerentia nomini* als mogelijke basis voor processen tegen Christenen niet zondermeer gehandhaafd kan worden.

Tegenover dergelijke antichristelijke argumenten stonden de werken van Christelijke apologeten, die op hun eigen manier deelnamen aan het onderhandelingsproces, en zo de houding van de Romeinse autoriteiten tegenover het Christendom ten positieve probeerden te beïnvloeden. Dergelijke auteurs proberen aan te tonen dat Christenen wel degelijk 'thuishoorden' in het Romeinse Rijk, en probeerden hun geloofsovertuigingen in Romeinse termen te presenteren. Het is bovendien opvallend dat Christelijke auteurs wel degelijk gebruik maakten van precedenten, met name door repressieve maatregelen tegenover Christenen te koppelen aan zogenaamde 'slechte keizers', of door gematigde rescripten van meer populaire keizers aan te halen. Echter, dergelijke pogingen lijken nauwelijks succesvol te zijn geweest, mogelijk omdat dergelijke rescripten voornamelijk gericht waren op het handhaven van correcte procedures dan op een positieve uitkomst voor de Christenen, en dus nauwelijks ondubbelzinnig behulpzaam waren.

De specifieke vorm die maatregelen tegen vroege Christenen aannamen, bleven dus lange tijd afhankelijk van de discretionaire bevoegdheid van de gouverneur, die binnen het kader van de *cognitio*-procedure aanzienlijke vrijheid had om te bepalen hoe hij op beschuldigingen tegen Christenen wilde reageren. Zijn afweging van de verschillende belangen kon diverse uitkomsten hebben, variërend van relatief grootschalige antichristelijke maatregelen tot procesessen tegen individuen – en bij gelegenheid *de facto* non-interventie. Ook konden gouverneurs ervoor kiezen om milder op te treden tegen de Christenen met wie ze te maken kregen: hier en daar vinden we verwijzingen naar ballingschap of tijdelijke gevangenschap in plaats van executie, en sommige gouverneurs wezen specifieke aanklachten zelfs helemaal van de hand. Wel kregen gouverneurs met bepaalde grenzen te maken, waarvan het handhaven van correcte juridische procedures de belangrijkste was. Gouverneurs lijken zich in het bijzonder moeite gedaan te hebben om keizerlijk

advies in te winnen over de behandeling van Romeins burgers, en we zien bovendien dat gouverneurs getuigen konden oproepen om beschuldigingen tegen Christenen te verifiëren. De welbekende offertest, die vaak voorkomt in beschrijvingen van processen tegen Christenen, zou eveneens hierdoor verklaard kunnen worden. Uiteindelijk is het dus duidelijk dat de juridische positie van Christenen in het Romeinse rijk veel complexer en diverser was dan vaak wordt aangenomen.

In de **conclusie** worden de juridische interacties tussen vroege Christenen en de Romeinse autoriteiten vergeleken met de positie van de andere religieuze groeperingen die in deze dissertatie zijn besproken. Hoewel de positie van elk van deze groepen uniek was, heb ik laten zien dat de onderliggende mechanismen en procedures sterk gelijksoortig waren, en bovendien duidelijk voortkwamen uit de juridische en bestuurlijke systemen van het Romeinse Rijk. Maatregelen tegen religieuze groeperingen waren overweldigend tijdelijk en lokaal van aard, en hadden bovendien veelal een fragmentarisch karakter: systematische pogingen om coherentie aan te brengen lijken pas aan het begin van de derde eeuw te hebben plaatsgevonden. Concepten als de offertest en de mogelijkheid tot vrijspraak, die vaak worden gezien als unieke aspecten van processen tegen Christenen, komen ook voor in interacties tussen de Romeinse autoriteiten en respectievelijk waarzeggers en Joodse gemeenschappen. De maatregelen die in deze dissertatie besproken zijn werden bovendien in sterke mate vormgegeven door een proces van onderhandeling en heronderhandeling tussen verschillende bestuurslagen en de inwoners van de relevante regio, waarbij de verschillende partijen duidelijk van elkaar afhankelijk waren. Bij dergelijke onderhandelingen werden gelijksoortige argumenten en redeneringen gehanteerd: het handhaven van rust en stabiliteit stond voor de Romeinse autoriteiten veelal centraal, en zij waren daarom eerder geneigd actie te ondernemen tegen groepen die als 'buitenstaanders' werden gezien, en dus in dit opzicht als een bedreiging werden beschouwd. Daarentegen konden groepen die een beroep konden doen op gunstige precedenten, in de vorm van eerdere Romeinse maatregelen of de tradities van hun voorouders, vaak op een gunstigere behandeling rekenen, net als groepen die toegang hadden tot de gevestigde bestuursstructuren, en beschikten over een voor de Romeinen herkenbaar leiderschap. Dergelijke onderhandelingsmechanismen waren voor Christenen echter niet beschikbaar, hetgeen de specifieke behandeling van deze groep kan verklaren. Het is echter duidelijk dat de behandeling van Christenen door de Romeinse autoriteiten geen volstrekte anomalie was, en dat zij op hun eigen manier waren ingebed in de juridische en bestuurlijke systemen van het Romeinse Rijk.